

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/11/203-217>

Turan Babayeva

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
Bakı, Azərbaycan

<http://orcid.org/0009-0004-7794-5237>
tbabayeva871@gmail.com

Cənubi Qafqazda tarixi-coğrafi terminologiyanın formalaşması və Azərbaycanın siyasi tarixində təzahürləri

Xülasə

Ərminiyyə tarixi-coğrafi adının Azərbaycan tarixində yeri olduqca mühümdür. Orta əsrlərdə Ərminiyyə coğrafi məkan kimi islam səyyahları və coğrafiyaşünasları tərəfindən geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Ərəb fəthatından sonra tətbiq olunan yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən, Cənubi Qafqazda işğal olunan ərazilər və Şərqi Anadolunun bəzi torpaqları ərəb hakimiyyətinə daxil edilərək, “Ərminiyyə” adı altında birləşdirilmişdi. Ərminiyyə (Armeniya) coğrafi adının müasir ermənilərlə birbaşa əlaqəsinin olmadığı elmi ədəbiyyatlarla əsaslandırılmışdır. Ərəb xəlifələrinin təyin etdiyi valilər dövründə Ərminiyyədə bəzən üsyanlar baş vermiş, bəzən isə sabitlik dövrlərində əhalinin rifahına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ərminiyyə həm islam idarəçilik sistemində mühüm inzibati-coğrafi vahid olmuş, həm də regionda baş verən siyasi və etnik proseslərin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Mərkəzdənqaçma meyllərinin güclənməsi nəticəsində bu ərazilərdə müstəqil dövlətlər meydana gəlmişdir. Bu dövrdə meydana gələn müstəqil dövlətlər arasında Şirvanşahlar və Sacilər xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. IX əsrin ikinci yarısında formalaşan bu dövlətlər regionun siyasi inkişafına və idarəçilik ənənələrinin yaranmasına mühüm təsir göstərmişdir. Şirvanşahlar dövləti ərəb işğalından sonra Azərbaycan ərazisində yaranan ilk müstəqil dövlət hesab olunur. Həmçinin islam ideologiyası əsasında formalaşmış ilk siyasi qurum kimi də Azərbaycan tarixində mühüm yer tutur. Sacilər dövləti isə tarixi Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid siyasi hakimiyyət altında birləşdirmişdir. Hər iki dövlət regionun siyasi sabitliyinin təmin edilməsində və dövlətçilik ənənələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: *Ərminiyyə, ermənilər, Kiçik Asiya, xəlifələr, valilər, dövlətlər*

Turan Babayeva

History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS
Baku, Azerbaijan

<http://orcid.org/0009-0004-7794-5237>
tbabayeva871@gmail.com

The Formation of Historical-Geographical Terminology in the South Caucasus and its Manifestations in the Political History of Azerbaijan

Abstract

The historical-geographical name Arminiya holds significant importance in the history of Azerbaijan. During the Middle Ages, Arminiya as a geographical region was widely described by

Islamic travelers and geographers. After the Arab conquests, under the newly established administrative-territorial division, the occupied territories in the South Caucasus and some lands of Eastern Anatolia were incorporated into Arab rule and united under the name “Arminiya.” It has been substantiated in scholarly literature that the geographical name Arminiya (Armenia) has no direct connection with modern armenians. During the period when governors appointed by the Arab caliphs ruled Arminiya, occasional uprisings occurred; at other times, during periods of stability, measures aimed at improving public welfare were implemented. Arminiya not only was an important administrative and geographical unit within the Islamic governing system, but also played a significant role in shaping the political and ethnic processes in the region. As centrifugal tendencies strengthened, independent states eventually emerged in these territories. The Shirvanshahs and Sajids, emerging in the second half of the 9th century, profoundly shaped Azerbaijan’s political development and governance. The Shirvanshahs established the first post-conquest independent state based on Islamic ideology, while the Sajids first unified historical Azerbaijani lands under a single authority. Both states were pivotal in ensuring regional stability and advancing statehood traditions.

Keywords: *Arminiya, armenians, Asia Minor, caliphs, governors, states*

Giriş

Ərəb işğalı ərəfəsində və ondan sonrakı dövrlərdə Azərbaycan tarixində baş verən mühüm siyasi proseslərin əhəmiyyətli bir hissəsi Ərminiyyə adlanan tarixi-coğrafi bölgədə cərəyan etmişdir. Sovet dövrü Azərbaycan tarixşünaslığında orta əsrlərdən bəhs edilən əsərlərdə, dövrün ideoloji və terminoloji tələblərinə uyğun olaraq, bəzi hallarda “Ərminiyyə” anlayışının əvəzinə “Ermənistan” ifadəsinə üstünlük verilmişdir. Bu yanaşma, əsasən, sovet elmi-nəzəri çərçivəsinə uyğunlaşdırılmış terminoloji istifadənin nəticəsi olmuş və tarixi-coğrafi reallıqları tam əks etdirməmişdir. “Ermənistan” müasir mənada siyasi-coğrafi termin kimi yalnız yeni dövrlərdə, xüsusilə də XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən etibarən formalaşmağa başlamış, Sovet dövründə isə inzibati-siyasi məzmun daşıyan rəsmi addan birinə çevrilmişdir. Orta əsrlərdə bu adda etnik-siyasi məzmunlu bir dövlət mövcud olmamış, “Ərminiyyə” kimi ifadələr isə daha çox inzibati-coğrafi anlamda və geniş əraziləri – o cümlədən qeyri-erməni əhalisinin yaşadığı bölgələri də əhatə edən termin kimi işlədilmişdir.

Tədqiqat

Azərbaycanın Ərəb fəthatından sonrakı tarixi-siyasi coğrafiyası

Hazırkı Azərbaycan ərazisi və ətraf bölgələri VII əsrin ortalarında Ərəb xilafəti tərəfindən işğal olunmuşdu. Ərəb hakimiyyəti dövründə üç tarixi-coğrafi ərazi – Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə bir inzibati vahidə birləşdirilərək idarə olunmuş, sonrakı dövrlərin ərəb coğrafiyaçıları isə bu inzibati vahidi və onun bütövlükdə əhatə etdiyi bölgəni bəzən “əl-Cərbi”, bəzən “ər-Rihab”, bəzən “Ərminiyyə”, bəzən də “Azərbaycan” adlandırırdılar.

IX-X əsrlərdə yaşamış əl-Yəqubi, İbn əl-Fəqih əl-Həmədani, İbn Xordadbeh, Təbəri, əl-İstəxri, İbn Havqəl, Şəmsəddin əl-Müqəddəsinin əsərlərində, naməlum müəllif tərəfindən yazılmış “Hüdud əl-ələm” coğrafi traktatında və başqalarında Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası haqqında önəmli məlumatlar vardır. Əl-İstəxri və İbn Havqəl timsalında tarixi-siyasi coğrafiyamızı nəzərdən keçirək.

Coğrafiyaçı əl-İstəxrinin 930-933-cü illər arası yazdığı “Kitab məsəlik əl-məməlik”

(Məmləkətlərin yolları kitabı) əsərindəki qeydlərə diqqət yetirək. Əl-İstəxri öz əsərində tarixi torpaqlarımızı şərq tərəfdən islam ölkələrinin axır hüdudları, qərbdən isə ər-Rumun (Bizans) sərhədləri kimi qələmə verir, Ərminiyyə, Arran və Azərbaycanı vahid iqlimdə yerləşdirir. Buraların sərhədi şərqdən ərəblərin qədim Midiyaya verdikləri ad olan əl-Cibəl, əd-Deyləm, habelə Xəzər dənizinin qərb hissəsi ilə əhatəlidir. Qərbdən isə əl-Ərmən və Şimali Qafqazın mərkəzi hissəsində yaşayan alanların yaşadıkları ərazi olan əl-Lan hüdudları və əl-Cəzirənin bir hissəsi ilə həmsərhəddir. Əl-Cəzirə Xilafətin Mesopotamiya tərəfdən Rumla sərhəd ərazisinə verilən adıdır. Əl-İstəxri onun Dəclə çayının arxasında olduğunu qeyd edir. Dəclə çayının kiçik hissəsi Ərminiyyə bölgəsinə aid olur. Bura isə böyük ehtimalla bölgüyə görə IV Ərminiyyə ərazisidir. Şimaldan əl-Lan və əl-Qabq (Qafqaz dağlarının ərəb mənbələrində adı), cənubdan əl-İraq və əl-Cəzirə ilə əhatəlidir (Vəlixanlı, 2016, s.270-273, 202, 282).

Əl-İstəxri burada digər müəlliflərdən fərqli olaraq “Ərminiyyə” dedikdə ərəb işğal dairəsinə daxil edilən, əsas şəhəri Dəbil sayılan və vaxtilə Sasanilərin tabeliyində olan torpaqları nəzərdə tutur (Vəlixanlı, 2016, s. 279). Ərəblərin Bizans inzibati-idarə sisteminə uyğun Cənubi Qafqazda tətbiq etdiyi “Ərminiyyə” inzibati bölgüsünə Qafqaz hüdudlarından kənarda olan “əl-Ərmən” ölkəsi daxil olmadığından əl-İstəxrinin əsərində olan “əl-Ərmən” ifadəsi ilə “Ərminiyyə” ifadəsi arasındakı fərq açıq-aşkar diqqəti cəlb edir. Buradakı “Ərminiyyə” nisbi sifətdir və “yalnız sonradan inzibati cəhətdən “əl-Ərmən”ə aid edilmişdir” mənasını verir. Nəticə olaraq, “Ərminiyyə” ifadəsinin etnik-coğrafi baxımdan “əl-Ərmən”ə aid olduğu, “Ərminiyyə” və “Ərmən” ifadələrinin isə əsl adları “haylar” olan etnosa heç bir aidiyyəti yoxdur. Təsədüfi deyil ki, 1918-ci ildə öz müstəqilliklərini elan etmiş haylar dövlətlərini “Ermənistan” deyil, “Ararat Respublikası” adlandırmış, bununla da “Ərminiyyə” anlayışının onlara aid olmadığını etiraf etmişlər (Ağayev, 2017, s. 33).

Əl-İstəxri Arran və Azərbaycandan bəhs edərkən onlardan hər birinin sərhədlərini ayrı-ayrılıqda da təsvir edir. Müəllif Arranın sərhədinin Bab əl-Əbvabdan (Dərbənddən) Tiflisə və Araz çayı yaxınlığındakı Naxçıvan adlı yerə qədər olduğunu vurğulayır.

Azərbaycan sərhədlərini təsvir edən müəllif bu diyarın ət-Tarmin arxasınadək uzandığını, bundan sonra Zəncanın sərhədinə, oradan Dinəvərin o biri tərəfinə keçir, sonra Hulvanın ətrafını dövr edərək İranda, Türkiyə ilə sərhədə yaxın ərazidə yerləşən Şəhrəzura yetişdiyini bildirir. Dəclə yaxınlığına çatanadək uzanır və nəhayət Ərminiyyə hüdudlarını əhatə edir (Vəlixanlı, 2016, s. 273-274; 282).

X əsrdə yaşamış, Azərbaycanın hər tərəfini gəzib onun xəritəsini tərtib edən tarixçi İbn Havqəl, əl-İstəxrinin dediklərini tamamlayaraq, Azərbaycan, Arran və Ərminiyyənin ümumi xəritəsini yaratmışdır. O, “Kitab Surat əl-ard” (Dünyanın təsviri kitabı) əsərində Azərbaycan, Arran və Ərminiyyəni bir şəxsin hakimiyyətində olan məmləkət kimi qələmə verir və bunun səbəbini belə izah edir: Mən onlara vahid iqlim kimi yanaşıram. Çünki mənim gördüyümə görə, bu iqlim bir şəxsin hakimiyyəti altındadır. Həmçinin əldə edilmiş məlumatlara əsasən son zamanlarda İbn Əbu Sac, onun qulamu Müflih, Deysəm İbn Sədluyə və Salar kimi tanınmış Mərzban bin Məhəmməd kimiləri orada hakimiyyətdə olmuşdular. Keçmişdə isə Fəzl bin Yəhya, Abdullah bin Malik əl-Xəzai və başqaları oranın hakimi olmuşlar (Vəlixanlı, 2016, s. 285).

Müəllif həmin hökmdarların Azərbaycan hökmdarları olduğunu vurğulayır və qeyd edir ki, Qafqaz dağlarında və ətraf ərazilərdə xırda hökmdarlar vardır. Bu dağların hökmdarlarının həyatının firavan olduğunu, çoxunun hər il Azərbaycan hökmdarlarına müəyyən miqdarda daimi vergi və digər ləvazimatlar aparıldığını yazır (Vəlixanlı, 2016, s. 294-295).

Sonra İbn Havqəl öz əsərinə “Xəzər dənizi” adlı xəritə də daxil etmişdir. Həmin xəritədə yazılır: “Dənizin yuxarı hissəsində sahilboyu əl-Ğuziyyə yazılmışdır, onun ardınca isə sahilboyu əl-Xəzər, Azərbaycan, əl-Cəbəl, Təbəristan gəlir (Vəlixanlı, 2016, s. 298).

Tarixçi R.Ə. Ağayev İbn Havqəlin “Xəzər dənizi” adlı xəritəsinə əsasən burada sırf coğrafi anlayış kimi başa düşülən Azərbaycan ölkəsindən bəhs edildiyini yazmışdır. İbn Havqəl “Dünya atlası” adlanan paraqrafında yazır: “Azərbaycanın xəritəsinə dərc etdim, oradakı dağları, yolları Kür və Araz kimi şirin sulu çayları, Xilat (Van) və Kəbuzan (Urmiya) göllərini də təsvir etdim. Bu göllərin hər ikisi heç bir dənizlə birləşmir, elə oradaca mən Qabq dağını göstərdim.”

Burada İbn Havqəl həmin xəritəni izah edərkən Azərbaycan hüdüdlərini faktiki olaraq hal-hazırda olduğu kimi təsvir etmişdir. Burada Arran hüdüdlərindən bəhs etməyən müəllif bütün torpaqlarımızı Azərbaycan adlandırmışdır. Şimal sərhədlərini Qafqaz dağları, qərb hüdüdlərini isə Van gölünün hüdüdləri olduğunu bildirmişdir (Ağayev, 2017, s 37-38).

Ermənilərin mənşəyi, Kiçik Asya və Cənubi Qafqaza gəlişləri. Ərminiyyə və erməni adına sahib çıxmaları

Müasir dövrdə Azərbaycan, orta əsrlərdə bölgənin müəyyən hissələrinə verilmiş “Ərminiyyə” adının tarixi kontekstdən çıxarılaraq siyasi məqsədlərlə istifadə olunmasından əziyyət çəkməkdədir. Günümüzdə ermənilərin Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü ərazi iddiaları müəyyən hallarda tarixi mənbələrdə qeyd olunan “Ərminiyyə” adının coğrafi sərhədləri ilə əlaqələndirilməyə çalışılır. Lakin bu ad, orta əsr Bizans və Ərəb mənbələrində inzibati-siyasi vahid kimi istifadə olunmuş və müxtəlif etno-mədəni qrupların məskunlaşdığı geniş əraziləri əhatə etmişdir. Bu baxımdan, “Ərminiyyə” adının müasir etnik sərhədlərlə eyniləşdirilməsi tarixi kontekstin təhrifinə və siyasi manipulyasiyalara səbəb ola bilər. Tədqiqat çərçivəsində müəyyən coğrafi əraziyə aid olan bu adın etimologiyasını və tarixi mənşəyini araşdırmaq zərurəti yaranmışdır.

Bilavasitə bizi maraqlandıran mövzunun şərhinə keçməzdən əvvəl ermənilərin kimliyi, Kiçik Asiyaya (müəllif: ermənilər Anadolu mənşəli xalq olduqlarını iddia edirdilər) nə vaxt və haradan gəlmələri, hazırda daşdıqları adla - “erməni” adı ilə hansı zamandan tanındıqları barədə tarix ədəbiyyatında indiyədək olan faktları incələyən görkəmli tarixçimiz Y.M. Mahmudovun bu fikirləri olduqca önəmlidir: Elmdə təkzib olunması heç cür mümkün olmayan bir həqiqət mövcuddur – ermənilərin ulu babaları güman olunan etnos Kiçik Asiyanın yerli əhalisi deyil və onlar Fərat çayının yuxarlarına həqiqətən Balkan yarımadasından köçüb gəlmişlər (Mahmudov, 2017, s 40).

Bəzi erməni tarixçiləri və ideoloqları, ermənilərin mənşəyini Anadolu ərazisində e.ə II minillikdə mövcud olmuş Hayasa-Azzi çarlığı ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Onlar Het mənbələrində adı çəkilən Hayasa çarlığının adını ermənilərin özlərinə verdiyi “Hayk” (ermənilər özlərini “hay”, ölkələrini isə “Hayastan” adlandırırlar) etnonimi ilə eyniləşdirməyə səy göstərirlər (Cartwright, 2018,). Bu yanaşma, əsasən, erməni xalqının qədim Anadolu sivilizasiyalarına bağlılığını göstərmək və etnik legitimlik yaratmaq məqsədi daşıyır. Lakin bu iddia elmi araşdırmalar tərəfindən dəstəklənmir. Məşhur tarixçi İ.M.Dyakonovun qeyd etdiyi kimi, Hayasa çarlığında danışılan dilin erməni dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Dyakonov bu bölgədə istifadə olunan dilin nə fonetik, nə də leksik baxımdan erməni dili ilə uyğunluq təşkil etmədiyini vurğulamış və ermənilərin Hayasa xalqının birbaşa varisləri olması fikrini elmi əsaslardan məhrum hesab etmişdir. Bu baxımdan, Hayasa–erməni əlaqəsi daha çox mifoloji və ideoloji xarakter daşıyır, nəinki tarixi və dilçilik faktlarına əsaslanan möhkəm bir arqument (Dyakonov, 1968, s 149-150; Mahmudov, 2017, s. 30).

Y.Mahmudovun apardığı tədqiqatlar göstərir ki, tarixşünaslıqda Qafqaz regionunda

ermənilərin qədimdən məskunlaşması barədə irəli sürülən iddialar da elmi baxımdan əsassızdır. Yaqub Mahmudovun araşdırmasında bu mövzu tarixi mənbələrə, arxiv sənədlərinə və klassik qaynaqlara istinadla təhlil edilir və ermənilərin Cənubi Qafqazda qədim etnos kimi təqdim olunmasının ən qatı şovinst erməni sovet tarixçilərinin belə qəbul etmədiyi fakt olduğu meydana çıxır. (Mahmudov, 2017, s. 32)

“Erməni (armyane) və “Armeniya” anlayışlarının tarixi mənşəyinə nəzər saldıqda maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. “Armeniya” coğrafi adına bənzər bir terminə ilk dəfə I Daranın (e.ə 522-486) Bisütun qayası üzərindəki kitabəsində rast gəlinir. Həmin kitabədə Əhəməni imperiyasının tərkibinə daxil olan ölkələr sırasında “Armina”nın da adı çəkilir. “Armina” I Daranın e.ə. 522-ci ildə hakimiyyətə gələrkən Əhəmənilərə qarşı üsyan edən ölkələr sırasında xatırlanır. İ.M. Dyakonov qədim fars “Armina” və qədim yunan “Armenioi” adlarının sami mənşəli aramilərin verdiyi “armən-aie” adından əmələ gəldiyini, mənşəcə Arme vilayətinin (Dəclənin mənbəyindən cənubda) adı ilə bağlı olduğunu əsaslandırmağa çalışmışdır. Tədqiqatçılar müəyyən etmişdilər ki, “Arme” toponimi “Aramilər ölkəsi” kimi şərh olunur. Açıq-aşkar bilinir ki, armən-aie, armeni, armenioi adlarının indiki ermənilərə aidiyyəti yoxdur. Adı məlum olmayan bu Hind-Avropa dilli, indiki etnik ermənilərin ulu babaları hesab olunan etnos Avropadan köçüb Kiçik Asiyaya gəldikdən sonra məskən saldığı ölkənin, yəni “Armina”nın adı ilə adlandırılmışdır. Deməli, “erməni” adı indiki ermənilərin əsl tarixi adı deyil, Asiya qitəsinə köçüb gəldikdən sonra mənimsədikləri addır (Mahmudov, 2017, s. 41-42; Dyakonov, 1981, s. 55-56).

İ.M.Dyakonov üsyançıları yerli əhali hesab edir. Onun fikrincə həmin dövrdə Arminada ən azı 4 etnik qrup yaşayırdı. Nəticə etibarı ilə, Arminada I Daraya qarşı üsyan qaldıran əhali ermənilər deyildi və ya təkcə bugünkü erməni adlandırdığımız xalq deyildi (Dyakonov, 1956, s 359).

Gürcü tarixçi İ.Q.Çavçavadze Van mixi kitabəsində xatırlanan etnoslar arasında ermənilərin adını tapmır. O qeyd edir ki, “e.ə. VIII əsrin sonu hətta deyə bilərik ki, e.ə. VI əsrin əvvəlində belə ermənilərin Van ətrafında olmayıblar. Bu hal-hazırda elm adamları tərəfindən etiraf olunur. Hətta bunu erməni professor Patkanov belə yazılı şəkildə təsdiq edir” (Çavçavadze, 1902, s 101). Erməniləri hind-avropa dil ailəsinə aid edən erməni tarixçisi Pasdermacyan, onların e.ə. VII və ya VI əsrlərdə kimmerlər və frigiyalılar ilə birlikdə qərbdən Balkanlara və Kiçik Asiyaya, oradan isə şərqə, Qafqaza doğru irəlilədiklərini etiraf edir (Pasdermadjian, 1949, s. 23). Onu da qeyd etmək istərdik ki, bir çox tarixçilər ermənilərin mənşəyi ilə bağlı aparılan bəzi tədqiqatlarda onları frigiyalıların bir qolu kimi göstərən nəzəriyyələr irəli sürürlər. Bu nəzəriyyənin aktual olmasının səbəbi isə “tarixin atası” sayılan Herodotun (e.ə 480-424) ermənilərin ulu babaları ehtimal olan etnosun-frigiyalıların Kiçik Asiyaya Avropadan köçüb gəldiyini yazmasıdır (Mahmudov, 2017, s. 17).

Bisütun kitabəsində isə söhbət qədim yer adı olan Arminadakı üsyandan gedir, gəlmə ermənilərin üsyanından yox. Həmin dövrdə gəlmə ermənilər, böyük ehtimalla, yerli əhali ilə qarışıq yaşamışdır. Onlar qısa müddətdə nə etnik, nə də siyasi üstünlüyə malik ola bilməzdilər. Həmin dövrün şərtlərini nəzərə aldıqda, Avropadan köç edən hər hansı etnosun qısa müddət ərzində Əhəmənilər kimi qüdrətli və mərkəzləşmiş bir imperiyanın ərazisində məskunlaşaraq ona qarşı üsyan etməsi ehtimalı son dərəcə zəif, demək olar ki, qeyri-mümkün hesab edilir. Bu isə e.ə. VI əsrdə hər hansı erməni çarlığının mövcudluğu fikrinə də ciddi zərbə vurur.

Belə bir sual meydana çıxır: Bugünkü ermənilərin sahib çıxdığı “Armina” hansı ərazidə yerləşirdi? Qədim fars dilində tərtib olunmuş 6 rəsmi Əhəməni kitabəsində Armina inzibati ərazi vahidi kimi digər satraplıqlarla birgə xatırlanır. I Daraya məxsus 5 mətnin ikisində Armina Mada və Kappadokiya satraplıqları arasında, üçündə isə Misirlə Kappadokiya arasında qeydə alınıb.

Kserksin “Devlər əleyhinə kitabəsində” Armina coğrafi mövqeyinə uyğun olmayaraq Araxoziya ilə Drangiana satraplıqları arasında yerləşdirilib.

“Armina”nın yerləşdiyi ərazi və ermənilər haqqında sonrakı məlumatlara Herodotun “Tarix” əsərində rast gəlirik. E.ə. V əsrdə yaşamış yunan müəllifinin məlumatına görə Armeniya Van gölündən şimal-qərbdə, Fərat çayının başlandığı rayonda yerləşirdi (Mahmudov, 2017, s. 49, 52).

Ermənilərin Cənubi Qafqaza daxil olması isə e.ə. II əsrə təsadüf edir. Onlar regiona daxil olaraq, təcavüzkar siyasət yeritməyə başlayırlar. Erməni tarixçiləri çox vaxt bu yürüşlər zamanı hücum obyektı olan əraziləri öz əcdadlarının əzəli torpaqları kimi qələmə verməyə çalışırlar. Regionun avtoxton xalqlarının mədəniyyətini və tarixini mənimsəyərək, özünü küləşdirməyə çalışmışdılar. Həqiqi tarixi faktlara söykənmədikləri üçün uğursuzluğa düşər olurlar. Bu dövrdə ermənilər Kiçik Asiyanın şərqindəki “erməni çarlığı” qondarma “Böyük Ermənistan” adlandırır və köçüb məskən saldıqları bütün əraziləri erməni torpaqları elan etməyə cəhd edirdilər. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, II Tiqranın idarə etdiyi bu “erməni çarlığı” yalnız 30 il Şərqi Anadolu ərazisində mövcud olmuşdur. Roma imperiyasının e.ə. 66-cı ildə II Tiqranı darmadağın etməsi ilə uydurma “Böyük Ermənistan” əfsanəsi puça çıxır, onlar Romanın vassalına çevrilirlər. Bu vəziyyət eramızın IV əsrinədək davam edir. I-VI əsrlərdə dəfələrlə Roma, İran və Bizans arasında bölünüb və erməni şahları tərəfindən deyil, onlar tərəfindən idarə olunublar (Mahmudov, 2005, s. 18; Hacıyev, 2012, s. 39; Mammadova, 2021, s. 130).

Erkən antik dövr tarixinə nəzər saldıqda, eramızdan əvvəl təqribən IV-III əsrlərdə Make-doniyalı İsgəndərin imperiyasının dağılması Qafqaz və Ön Asiya regionunda mühüm siyasi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İsgəndərin ölümündən sonra onun imperiyası bölündü və nəticədə yaranan siyasi boşluq müxtəlif yerli dövlətlərin meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Bu kontekstdə Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyasının formalaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın bu qədim dövləti eramızdan əvvəl IV əsr - eramızın VIII əsrinin 705-ci ilinə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Qafqaz Albaniyası tarixi Azərbaycan ərazisində, müasir Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın bir hissəsi, həmçinin Cənubi Dağıstan ərazisində mövcud olmuşdu. Kiçik erməni çarlığı Roma imperiyasının tərkibində olduğu müddətdə, Azərbaycan-Albaniya dövləti isə müstəqil siyasət yeritməyə davam etmişdir (Mahmudov, 2005, s. 20).

Müasir erməni tarixçiləri indiki Ermənistan üçün coğrafi mövqe əldə etmək məqsədi ilə Qafqaz Albaniyasını şərqə doğru sürüşdürmüş və tarixi Albaniya ərazisinin isə vaxtı ilə Armeniyanın tərkibində olması fikirlərini irəli sürmüşdülər.

Azərbaycan tarixşünaslığında yunan və Roma mənbələrində Armeniya kimi tələffüz edilən ərazisi yanlış olaraq Ermənistan kimi ifadə olunmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra yunan-Roma mənbələrində Van gölündən şimali-qərbdə yerləşən bu ərazi - Ormantida adlandırılmışdır (Ptolomey, 1991, s. 119; Ptolemaios, 2006, s. 523). Ona görə də tarixi ədəbiyyatda Ermənistan terminologiyası yoxdur, Armeniya vardır. Və həmin o ərazi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi (Armeniya) Kiçik Asiyada yerləşir. Y.Mahmudovun dili ilə desək, indiki ermənilərin ulu babaları güman olunan etnos “erməni” adını Asiyaya köçüb gəldikdən sonra “özləşdiriblər” (Mahmudov, 2017, s. 42).

Albaniya haqqında məlumat verən mənbələri daha dərinlən təhlil edərkən indiki Ermənistan respublikasının ərazisinin bütünlüklə Qafqaz Albaniyasına aid olduğu tam aydınlığı ilə müəyyən edilir. İlk orta əsr yazılı qaynaqlarının araşdırmasından aydın olur ki, Qafqaz Albaniyasının III-VII əsrlərdə ərazisi Böyük Qafqaz sıra dağlarının şimalından başlayaraq, cənubda Kür-Araz çaylarının aşağı qovşağına qədər, indiki Muğan və Mil düzləri daxil olmaqla, Paytakaran, Uti, Arsax nahiyyələri, Girdiman, Şakaşena, Kambisena, Çola, Lpin və s. vilayətləri daxil olmaqla, qərbdə İberi-

yayadək, şərqdə Xəzər dənizində geniş bir ərazini tuturdu (Məmmədov, 2006, s 46).

Erməni iddialarına görə isə qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərin başlanğıcında Azərbaycan ərazisi Kür çayının yalnız şimalında (Kürün sol sahilində) yerləşmişdi, yəni bu ənənəyə görə Kür və Araz çayları arasındakı ərazi guya əvvəllər ermənilərin olub. Yalnız 387-ci ildən sonra həmin torpaqlar Albaniyanın tərkibinə qatılmışdır. Tarixçi Fəridə Məmmədova faktlarla sübut etmişdir ki, Albaniyanın cənub sərhədi I-IV əsrlərdə Araz çayı boyunca keçmişdir (Məmmədova, 1993, s.116-117).

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, eramızın I-VI əsirlərində kiçik erməni çarlığı Roma, Bizans və İranın tərkibində olmuşdur. Tarixşünaslıqda belə bir müqavilə var ki, guya “Böyük Ermənistan” 387-ci ildə Roma ilə Sasanilər arasında bölüşdürülmüşdü: Şərqi Ermənistan və Qərbi Ermənistan. Ancaq tarixçi Fəridə Məmmədova öz tədqiqat işində vurğulamışdır ki, “Qafqaz xalqlarının tarixi coğrafiyası probleminə həsr olunmuş müşavirədə (4-8 may 1983. Moskva) məlum oldu ki, belə bir müqavilə ümumiyyətlə olmayıb və buna görə də həmin fakt tarixi mənbə olmaq hüququndan məhrum edilib. Erməni alimi Arutyunyan da məcbur olub rəsmi olaraq məlumat vermişdi ki, belə bir müqavilə, ümumiyyətlə, yoxdur. Bu yalnız erməni tarixçilərinin yazılarında öz yerini tapıb” (Məmmədova, 1993, s 116). Bu müqavilənin varlığına istinad edən saxtakarlar, Azərbaycanın qərb torpaqlarını “Şərqi Ermənistanın” bir hissəsi hesab edərək, məqam yaranan kimi Azərbaycan torpaqlarına öz iddialarını irəli sürürlər.

IV-VII əsrlərdə erməni çarlığının ləğvindən sonra ermənilərin yer üzündən silinmək təhlükəsi yarandı. Roma və onun siyasətini davam etdirən Bizans bu sahədə konkret siyasi xəttə malik olub. Erməni tarixçisinin yazdığı kimi, Bizans erməni dövlətçiliyini məhv etməyə, erməni torpaqlarını işğal etməyə, tutulmuş torpaqlarda erməniləri assimiliyaya etməyə cəhd edib. Sasani imperiyası da 428-ci ildə ermənilərin hakimiyyətinə son qoyub. Uzun müddətli Bizans-Sasani müharibələrindən (582-602; 604-629) sonra ermənilər Bizansın hakimiyyətinə keçib (Qaziyev, 2009, s 38-42; Mammadova, 2021, s 238).

Ərminiyyə ərazisinin tarixi bölgüsü

VII əsrdə ərəb işğallarından sonra erməniləri erməni və onların yaşadığı Ormaniya (pəhləvi dilində “yüksəklikdə çəmənlik”) - Armeniya ərazisi isə Ərminiyyə adlandırılmışdır. VIII əsrin başlanğıcında Qafqazın işğal olunmuş torpaqlarında ərəblərin tam hakimiyyətinin bərqərar olması ilə bir dövlət kimi ləğv edilən Albaniya Arran adı ilə Ərəb xilafətinə daxil edildikdən sonra, “Ərminiyyə” adlı yeni ərəb inzibati adı yarandı. Özlərindən əvvəlki Bizans inzibati-idarə sistemində varis çıxmış ərəblər, başqa yerdə olduğu kimi, burada köhnə dövrə aid “Ərminiyyə” adının saxlamışdılar. O da təbiidir ki, işğal prosesində əllərinə keçən yeni həmhüdud yerləri də onlar artıq tabeliklərində olan zonaya qatmış, bir bölgədə yerləşən bu torpaqları birlikdə “Ərminiyyə” adlandırmışlar. Yeni ərəb inzibati-bölgü sisteminə görə Cənubi Qafqazda işğal olunan ərazilər və Şərqi Anadolunun bəzi torpaqları ərəb işğal dairəsinə daxil edilərək, “Ərminiyyə” adlandırılmışdır. Bu ərazilər vaxtilə Bizans imperatoru Yustinianın (527-565) həyata keçirdiyi inzibati islahata uyğun olaraq ənənvi şəkildə I-IV Ərminiyyə adı ilə dörd hissəyə bölünmüşdü (Azərbaycan tarixi II cild, 2007, s 150-151; Azərbaycan tarixi, 1993, s. 126). Lakin həmin inzibati islahata əsasən Ərminiyyə adlanan ərazi bilavasitə Bizans ərazisində (müasir Türkiyə ərazisində) - Qara və Aralıq dənizləri arasında olub, dörd hissəyə bölünürdü (Piriye, 2006, s. 22).

IX əsr ərəb tarixçisi əl-Bəlazurinin “Futuhu-l-buldən” (Ölkələrin fəthi) kitabının Ərminiyyənin fəthi başlıqlı hissəsində bu ərazini dörd hissəyə bölür. Verilən əraziləri müasir coğrafi koordinatlara əsaslanaraq müəyyənləşdirsək görərik ki, Şimşat-Fərat çayı üzərində qədim Bizans şəhəri, Qalıqala-günümüzdə Ərzurum şəhəri, Xilat-Van gölü sahilində müasir Axlət şəhəri, Arciş-Van gölünün

şimal sahilində şəhər, Bəcuneys-Xilat vilayətinin qədim mahallarından biri olub - IV Ərminiyyəyə aid olmuşdur.

Busfurracan vilayəti və ya Vaspurakan, Dəbil, Sirac Tayr və Bağravənd - III Ərminiyyə hesab edilmişdir (El-Belazuri, 2013, s. 225; Vəlixanlı, 2016, s. 209-210).

Busfurracan vilayəti Yaqut əl Həməviyyə görə Arranın əyalətidir. Əsas şəhəri Naxçıvan olan bu diyar, ərəb əl-Busfurracan vilayətindən fərqli olaraq tarixi Vaspurakan vilayətinin ərazisi əslində Van gölündən cənub-şərqdə yerləşirdi, əsas inzibati mərkəzi də Nəşavə-Naxçıvan deyil Van şəhəri olmuşdur. Dəbil və ya Dvin- şəhəri haqqında məlumat verən Yaqut “Dəvin” (Dvin) Arranı sərhəd şəhəri adlandırır və günümüzdə indiki Ermənistanın qərbində yerləşir. Sirac Tayr müasir Ermənistan ərazisində, Göyçə gölünün qərbində, Araz çayının şimal tərəfində yerləşən tarixi vilayətdir. Bağravənd isə Ermənistan ərazisində yerləşən tarixi vilayətdir. Hazırda Ermənistanın Şirak vilayətində Baqravan adlı kənd vardır. Bura isə Ermənistanın qərbində, Türkiyə ilə həmsərhəddir (Vəlixanlı, 2016, s. 209; Al-Xamavi, 1983, s. 24).

Cuzran-Gürcüstan ərazisi - II Ərminiyyə; Sisəcan - Araz çayı ilə Göyçə gölü arasında tarixi vilayət və Arran isə I Ərminiyyə adlanırdı. Arran - tarixi Azərbaycanın şimal hissəsinə ərəblərin hakimiyyəti illərində Xilafətin vilayətlərindən biri kimi verilmiş addır (El-Belazuri, 2013, s. 225; Vəlixanlı, 2016, s. 208).

Əs-Sisəcan, Sünik və ya Sisakan Cənubi Qafqazda Araz çayı ilə Göyçə gölü arasında “öz müstəqil dili olan” tarixi vilayətdir. Yaqut ərəb dövründə əs-Sisəcanın Arranın arxasında yerləşdiyini, Həbib bin Məsləmənin onu I Ərminiyyə inzibati-ərazi bölgüsünə daxil etdiyini bildirir. VII əsrin sonlarına yaxın, alban hökmdarı Cavanşirin dövründə, xəlifə Müaviyyə Sasanilərin süqutundan sonra müstəqil olmuş Sünik knyazlığını da onun tabeliyinə vermişdir (Vəlixanlı, 2016, s. 208).

Bu hissənin ardında isə başqalarının rəvayətlərini əsas götürərək bölgünü fərqli şəkildə verir. IV Ərminiyyə ancaq elə Şimşatdan ibarət idi. Qalıqala, Xilat, Arciş, Bəcuneys - III Ərminiyyə; Sirac Tayr, Dəbil, Bağravənd, Busfuracan - II Ərminiyyə; Sisəcan, Arran, Tiflis - I Ərminiyyə adlanırdı (El-Belazuri, 2013, s. 225).

Bu cür bölgüyə biz İbn Xordadbehə, İbn əl-Fəqihə və başqalarında da rast gəlirik. Müqayisə üçün qeyd edək ki, İbn Xordadbehin əsərində əl-Bəlazuridəki kimi dörd Ərminiyyə vardır. Bəlazurinin birinci bölgüsü ilə eynilik təşkil etsə də, III Ərminiyyədə Nəşavə; II Ərminiyyədə Suğdəbil-Tiflis yaxınlığında şəhər, Bab Feyruz Qubad-Dərbənd yaxınlığında qala, əl-Lakz-Şirvandan şimalda dağlıq vilayət; I Ərminiyyədə 644-cü ildə ərəblər tərəfindən fəth olunmuş və 1122-ci ilədək müsəlmanların tabeliyində qalmış Tiflis şəhəri, Bərdə, əl-Beyləqan, Qəbələ və Arranın tarixi vilayəti olan, şimal-şərq Azərbaycan ərazisinin Xəzər dənizi, Kür çayı və Dərbənd arası ərazini əhatə edən Şərvan əraziləri də vardır (İbn Hurdazbih, 2008, s. 105-106; Vəlixanlı, 2016, s. 208-209).

Onu da qeyd etməliyik ki, VI əsrdə imperator I Yustinianın coğrafi baxımdan ərəb Ərminiyyəsindən fərqlənən yerdə həyata keçirdiyi bu inzibati bölgü ermənilərin yaşadıkları əraziyə aid idisə, “Ərəb Ərminiyyəsi” vilayətləri indiki kimi azərbaycanlıların, gürcülərin, ləzgilərin və b.-nın yaşadıkları və ermənilərə daxil olmayan Cənubi Qafqaz torpaqlarını əhatə edirdi. Ermənilər yalnız III və IV Ərəb Ərminiyyəsində, Dəbildən Şimşatadək olan ərazilərdə yaşamışdılar. Bu ərazilər isə günümüzdə Türkiyənin cənub şərq və Ermənistanın qərbinə uyğun gəlir (Azərbaycan tarixi II cild, 2007, s. 151-152).

VIII yüzilliyin sonu – IX yüzilliyin I yarısında Xilafətin daxilində baş verən hadisələr ərəb işğal dairələrinin Cənubi Qafqaz ərazisində yaratdıqları süni “Ərminiyyə” inzibati birləşməsinin faktiki olaraq ləğvinə gətirib çıxartmışdı. Xilafətin siyasi hakimiyyətinin ləğv edilməsi ilə tarixi

Azərbaycan ərazisinin şimal torpaqlarını da əhatə edən “Ərminiyyə” inzibati bölgü adı aradan götürüldü. Lakin IX əsrdə yaşamış bir sıra “kitab yazıçıları” (özlərindən əvvəlki yazılanlara əsaslananlar) Qafqazın siyasi və inzibati xəritəsində baş vermiş yeni dəyişikliklərdən xəbərsiz olduqları üçün, ənənəvi olaraq, yenə də köhnə məlumatları təkrar edir, real vəziyyəti əks etdirməyən bu inzibati adı saxlamışdılar (Azərbaycan tarixi II cild, 2007, s 152; Vəlixanlı, 1993, s 75).

Ərminiyyə xəlifələr tərəfindən təyin olunana valilərin idarəçiliyi dövründə

Ərminiyyə, VIII əsrin sonlarından başlayaraq təkcə İslam xilafətinin idarəsi altında olan vilayət deyildi – o, həm də etnik və dini baxımdan çoxşaxəli, dağınıq, daim üsyanlar və qarşıdurmalar yaşayan bir bölgə idi. Burada yaşayan əhali zaman-zaman Abbasilərin təzyiqlərinə qarşı çıxmış və öz idarəçilərini önə çıxarmağa başlamışdılar.

Azərbaycana və Ərminiyyə ilə bağlı hadisələr haqqında geniş məlumata malik olan, gənc yaşlarında Ərminiyyədə yaşayan Yəqubinin yazdığı “Tarix” əsəri bu mənada ölkəmizin tarixi üçün önəmlidir (əl-Yəqubi, 2005, s 139).

Xəlifə Harun ər-Rəşidin (786-809) 23 illik hakimiyyəti dövründə bölgənin rəhbərliyinin əl-Yəqubinin təqdim etdiyi siyahıya görə 18 dəfə dəyişdirilməsi vəziyyətin gərginliyini təsdiq edir (Vəlixanlı, 2016, s 60). Xəlifə Harun ər-Rəşid 796-cı ildə Ərminiyyəyə Səid bin Səlm bin Quteybəni vali təyin etmişdi. O ölkəyə gəldikdə əhali bir neçə ay dinc həyat sürsə də, sonradan batriklərin (xristian əyanların) mənafeələrinə toxunmağa - zülm verməyə, pis davranmağa başlamış və Bab əl-Əbvab şəhərinin əhalisi ona qarşı çıxaraq ona xidmət edən şəxsə hücum etmişdi. O zaman Bab əl-Əbvabın hakimi olan ən-Nəcm bin Həşimi Səid bin Səlim tərəfindən öldürülmüşdü. Nəcmnin oğlu Həyyum bin ən-Nəcm Səidə qarşı çıxır və onun Bab əl-Əbvabdakı nümayəndəsini öldürür, üsyana başçılıq etməyə başlayır. O, xəzərlərin hökmdarı xaqana məktub yazır. Xaqan, böyük bir ordu ilə onun yanına gələrək, müsəlmanlara hücum edir, bir çoxlarını öldürür, əsir tutur və beləliklə, Kürün sərhədinə çatır. Burada da müsəlmanlardan çoxunu əsir aparır, əhalini qırır və şəhərləri yandırır, qadınları, uşaqları öldürür. Harun ər-Rəşid bunu eşitdikdə Nəsr bin Həbib əl-Mühəlləbini ölkəyə sərdar təyin edir. Lakin o burada çox qalmır və Harun ər-Rəşid onu çıxararaq, yerinə Əli bin İsa bin Mahanı Ərminiyyəyə və Azərbaycana vali təyin edir. Lakin o özünü pis apardığı üçün, Şirvanın əhalisi ona qarşı çıxır və ölkəni yenidən üsyan bürüyür. Bu zaman Harun ər-Rəşid 799-cu ildə Yəzid bin Məzyəd əş-Şeybanini ikinci dəfə vali təyin edir. Xəlifə Ərminiyyə və Azərbaycan üzərində hakimiyyəti Yəzidə verir. O, ölkəyə gələrək, əhalini sakitləşdirir və ölkədə əmin-amanlıq yaradır, məliklərin (alban mənşəli xristian hakimlər) və batriklərin uşaqlarının mənafeələrini güdməyi, maraqlarını təmin etməyi öhdəsinə götürür.

Sonra Harun ər-Rəşid Xüzeymə bin Xəzim ət-Təməmini vali təyin etmişdir. O, batrik və məliklərin oğullarını tutaraq, başlarını boyunlarından vurdurur. Xüzeymə onlarla son dərəcə pis rəftar edirdi. Curcan və Sanariyada (Gürcüstan və Kaxetiya, Sanariya bəzən “Kaxetiya” mənasında işlədilir) başlayan üsyanın qarşısını almaq üçün, üsyançıların üzərinə ordu göndərir. Onlar ordunu dağıdırlar. Onda Harun ər-Rəşid onlara qarşı böyük ordu ilə Səid bin Heysəm bin Şuba bin Zahir ət-Təməmini göndərir. O, Curcan və Sanariya əhalisi ilə onları ölkədən qovanacan vuruşur və Tiflisə gedir. Lakin Xüzeymə bin Xəzim heç bir il də burada qalmır. Xəlifə Harun ər-Rəşid onun yerinə sadəlövlüylü ilə yanaşı, təmiz biri olmağı ilə seçilən şeyx Süleyman bin Yəzid bin əl-Assamu əl-Amirini vali təyin edir. O, zəif xarakterə malik olduğundan, əmirləri icra olunmur və ölkəni idarə edə bilmirdi.

Harun ər-Rəşidin təyin etdiyi yeni vali əl-Abbas bin Zəfər əl-Hələliniyyə qarşı Sanariyədə üsyan başlayır. Vali sanarlarla vuruşa da, bacara bilmir. Xəlifə onlara qarşı Məhəmməd bin

Züheyr bin Əl-Müseyyibə əd-Dabbini göndərir. Bu vali xəlifə Harun ər-Rəşidin təyin etdiyi sonuncu Ərminiyyə valisi idi (əl-Yəqubi, 2005, s 148-149, 169-170).

Üç cildlik “Kitab əl-fütuh” (Fəthlər kitabı) adlı tarixi əsərinin müəllifi əl-Kufi də tarixi Azərbaycan torpaqlarında vəqə olan hadisələr haqqında ətraflı məlumatlar vermişdir. Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dövründə cəryan edən hadisələrə nəzər saldıqda görürük ki, Yəqubinin yazdığı kimi o da bir-birinin ardınca bölgəyə valililər təyin edildiyini qeyd etmişdir. Valililərin tez-tez dəyişməsinin səbəbi əsasən xalqın onların idarəçiliyinə qarşı üsyan qaldırması idi. Kufidə xaqan və onun ordusunun müsəlmanların başına açdıqları fəlakətdən sonra xəlifə Harun ər-Rəşidin qəzəbləndiyini və Səidin yerinə Əli bin İsa bin Mahanı vali təyin etdiyini bildirir. Lakin Əli uğursuzluğa düçar olduğundan onun yerinə Yəzid bin Məzyəd əş-Şeybanini vali təyin edir. Yəzid artıq ikinci dəfə vali təyin olunmuşdu. Həm böyük, həm də kiçiklə yola getməyi bacaran Yəzid ölümünə qədər (801) Bərdədə qalır. Yəzidin yerinə Əsəd bin Yəzid (yalnız bir il hakimiyyətdə qalır), sonra isə Xüzeymə bin Xazim ət-Təmmim vali təyin olunur. Xüzeymənin Bərdəyə gəldiyi, əhalinin işlərini qaydaya saldığı vurğulanır. Sonra isə Bab əl-Əbvaba gedir, bütün qüsurlu, pozğun və lazımsız adamları xəlifə Harun ər-Rəşidin hüzuruna göndərir (əl-Kufi, 1995, s. 63-65; 79).

Təbərinin tarix elminə miras qoyduğu çox cildlik “Tarix” əsərində Harun ər-Rəşidin Xüzeymə bin Xazim və Yəzid bin Məzyədi Ərminiyyəyə göndərməkdə məqsədinin Səidin acınacaqlı vəziyyətə gətirdiyi ölkəni bərpa etdirmək və xəzərləri oradan qovmaq olduğunu bildirir (əl-Tabari, 1989, s 171).

İbn əl Əsir Harun ər-Rəşidin Yəzid bin-Məzyədi Azərbaycandan başqa Ərminiyyəyə də vali təyin etdiyini yazır. Onun xəzərlərə qarşı göndərildiyini qeyd edən müəllif, Xüzeymə bin Xazimin isə Ərminiyyə əhalisini qorumaq üçün Nisibeyndə yerləşdirildiyini vurğulayır. (İbn-əl-Əsir, 1959, s 39)

Burada haşiyə olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, müəllif Azərbaycan və Ərminiyyəni ayrı-ayrı idarəçilik sistemində olan bölgələr kimi qələmə verir. Ərəb hakimiyyəti dövründə və ondan sonrakı müəyyən tarixi mərhələlərdə “Arran” anlayışı müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisini, “Azərbaycan” isə indiki İran İslam Respublikasının şimal qərb bölgələrini – yəni tarixi Cənubi Azərbaycan torpaqlarını – əhatə edən geniş bir coğrafi məkan kimi təsəvvür edilirdi. Eyni şəkildə, həmin dövrlərdə “Ərminiyyə” adlandırılan ərazi bugünkü Ermənistan Respublikasının hüduqlarına, eləcə də Türkiyənin şərq bölgələrinə uyğun gəlir. Zamanla bütün bölgəni Bizans imperatoru Yustinianndan miras qalmış inzibati islahata əsasən bölən ərəblər “Ərəb Ərminiyyəsi” adlı vilayəti IV hissəyə bölmüş və Arran torpaqlarını 644-cü ildə işğal etdikləri Tiflis ilə bircə bu bölgüyə qatmışdılar. Hətta bəzi müəlliflər (əl-Müqəddəsi) Cənubi Azərbaycanın bir sıra şəhərlərini də Ərminiyyə ərazisi kimi qələmə vermişdilər. Görünür ki, Azərbaycan və Ərminiyyə valiliyi anlayışını işlədən müəlliflər buraların inzibati baxımdan Ərəb xilafəti idarəçiliyində ayrı-ayrılıqda bölgə olduğunu qeyd etmək istəyirlər.

Xəlifə əl-Məmun (813-833) dövründə vəziyyət yenə olduqca qarışıq idi. Tarixə Xürrəmilər adı ilə düşən üsyan demək olar ki, azadlıq hərəkatına çevrilmişdi. Əl-Məmun dövründə də Ərminiyyəyə bir sıra valilər təyin edilir. Onun dövründə üsyanlar baş verdiyi və Azərbaycanı, Ərminiyyəni xilafətə qarşı çıxan qüvvələrin tutduğu qeyd edilir. Hətta Yəqubinin yazdığından deyə bilərik ki, Ərminiyyə valilərində olan Hatim bin Hərsəmə hakimiyyətdən ayrılaraq bölgənin batrikləri və vacib şəxsləri ilə, Babək və xürrəmilərlə yazışaraq, onlar üçün müsəlmanlarla mübarizənin yüngül olacağı məlumatını ötürür. Babək və xürrəmilər aldıkları məlumata əsasən fəaliyyətə başlayaraq, Azərbaycanda qələbə qazanırlar (əl-Yəqubi, 2005, s 149-150).

824-825-ci illərdə əl-Məmun Züreyq ləqəbi ilə məşhur olan Əli bin Sədaqəni Ərminiyyə və

Azərbaycana hakim təyin edərək, Babəklə müharibəni ona tapşırırsa da, Züreyq məğlub olaraq, əsir düşür (İbn-əl-Əsir, 1959, s 41).

Məmun Babəklə vuruşmaq üçün Azərbaycana Əli bin Hişamı, Ərminiyyəyə Əbdul-Alə bin Əhməd bin Yəzid bin Useyd əs-Sülamini vali təyin etdiyi vaxtlarda, Curcanı (Gürcüstan - II Ərminiyyəyə daxil idi) sanarlarla birgə Məhəmməd bin Attab almışdı. Onlar Ərminiyyə valisi ilə (Əbdul-Alə) vuruşurlar və qalib gəlirlər (əl-Yəqubi, 2005, s.151). İbn əl-Əsir Əli bin Hişamın Azərbaycanla birdə Qum və İsfahana vali təyin olunduqdan sonra, əl-Məmun tərəfindən öldürüldüyünü yazır. Səbəbi isə Əlinin əhaliyə zülm edərək, mallarını və mülklərini ələ keçirməsi idi. Hətta onun Babəkə qoşulmaq fikrində olduğuda qeyd edilir (İbn-əl-Əsir, 1959, s 43).

Heç bir idarəçilik və döyüş qabiliyyəti olmayan Əbdul-Alənin yerinə Xəlid bin Yəzid təyin olunur (əl-Yəqubi, 2005, s 151). Xəlid Şəkidə, Gürcüstanda və Sənariyyədə üsyanları yatırdır. O, Ərminiyyə batriklərindən hədiyyələr qəbul etdiyi üçün xəlifə tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdır (Aşurbəyli, 2006, s 59).

Əl-Mötəsim (833-842) hakimiyyətə gəldikdə Babəkin gücü artmışdı. Xəlifə Afşin Heydər bin Kavus əl-Usruşanini Babəkə qarşı göndərir və onu keçdiyi vilayətlərə hakim (vali) təyin edir (əl-Yəqubi, 2005, s 152).

Türk əsilli sərkərdənin belə önəmli vəzifəyə gətirilməsi heç də təsadüfi deyildi. Xəlifə əl-Mötəsim iqtidara gəldiyi vaxtdan etibarən, türklər dövlətin idarəçiliyində söz sahibi olmağa başlamışdılar. Türklər bu dövrdə ən önəmli dövlət vəzifələrindən biri olan, vali səviyyəsinə yüksəlməyə nail olmuşdular. Türklər daha çox hərbi valilər idi. Yəni, mərkəzdə türk ordu birləşmələrinin komandirləri və əyalətlərdə inzibati rəis vəzifəsini yerinə yetirən orta əsr general-qubernator tipli şəxslər idilər (Ahundova, 2018, s 206).

Afşinlə Babək arasında bir neçə dəfə döyüş baş verir. Müsəlmanlar Bəzz şəhərinə girərkən, Babək qaçmağa başlayır. Afşin Babəki tutmağı Ərminiyyə və Azərbaycan batriklərinə əmr edir. Babək Şəki hakimi Səhl bin Sənbət tərəfindən tutulur. Afşin bu qələbə barəsində xəlifəyə xəbər verir.

Afşin Babəki xəlifəyə təslim etdikdən sonra, geri qayıdır. Ərminiyyəyə bir-birinin ardınca bir neçə vali təyin edir. Təyin edilənlər arasında əl-Mötəsimin göstərişi ilə yenidən vali təyin edilən Xəlid bin Yəzidin də adı var (əl-Yəqubi, 2005, s 152-153).

Xəlifə əl-Vasiqin (842-847) dövründə Azərbaycan və Ərminiyyədə üsyanlar başlayır. Buradakı ərəb əhali, batriklər və işğalçılar hərəkətə gəlirlər. Xəlifə Xəlid bin Yəzid bin Məzyədi vali təyin edir. Xəlid üç müxtəlif ərəb xəlifəsinin etimadını qazanaraq vali təyin edilmişdi. Onun ölümündən sonra xəlifə Vasiq oğlu Məhəmməd bin Xəlid yerinə təyin edir. Məhəmməd atasının mövlaları və əshabələri ilə birgə işğalçıları çıxardır və ölkəni idarə etməyə davam edir (əl-Yəqubi, 2005, s 154; Şərifli, 2013, s 63).

Xəlifə Mütəvəkkilin (847-861) hakimiyyəti dövründə Ərminiyyədə vəziyyət yenə gərginləşir. Burada batriklər və başqaları hərəkətə gəlir və öz əraziləri üzərində hakimiyyəti ələ alırlar. Ölkədə vəziyyət gətdikcə pozulduğundan xəlifə Mütəvəkkil 851-ci ilin sonunda türk sərkərdəsi Böyük Buğanı (Buğa əl-Kəbiri) ölkəyə göndərir. Buğa Tiflis üzərində hakimiyyəti ələ almış İshak bin İsmayıl məktub yazaraq yanına gəlməyi tələb edir. İtaətsizlik göstərən İshaka qarşı döyüşdə Buğa qalib gəlir. İshak tutularaq edam edilir. Buğa Tiflisi ələ keçirdikdən sonra üsyana qalxan feodalları zərərsizləşdirmək və əyalətdə asayışı bərpa etmək üçün öz himayəsində olan bəzi sərkərdələri onların qalalarına və şəhərlərinə göndərir. Buğa təxminən dörd il Tiflisdə qalır və yalnız 855-856-cı illərdə geri dönür (əl-Yəqubi, 2005, s 155; Ahundova, 2018, s 184).

Tarixçi Sara Aşurbəyli xəlifə Vasiqin üçüncü dəfə Xəlid Ərminiyyə və Azərbaycan valisi

təyin etməsinin səbəbi kimi də Tiflis valisi İshakın üsyanını göstərir. Xalid xəlifənin göstərişi ilə İshaka qarşı müharibəyə girsə də, yolda xəstələnib ölür və Dəbildə dəfn edilir. Bundan başqa Sara Aşurbəyli Xalidin ölümündən sonra atasının yerinə vali təyin olunan Məhəmmədin xəlifənin əmri ilə türk Əbu Musa ilə birgə İshakın üzərinə yürüş etdiyi və çoxlu vuruşmalardan sonra onu məğlub edərək öldürdüyünü yazır (Aşurbəyli, 2006, s 60).

Burada İshak bin İsmayılın kimliyi haqqında məlumat vermək istəyirəm. Əməvilər sülaləsinə məxsus Tiflis əmirləri Abbasilərə qarşı müxalifət təşkil edirdilər. IX əsrin əvvəllərində burada hakimiyyət Əməvilər nəslindən olan İshaq bin İsmayıl bin Şueybin əlində idi. Onların sonuncu nümayəndəsi olan İshak bin İsmayıl bin Şueybin üsyanı 35 il davam etmişdi və bu üsyan nəticəsində onun övladları ölkə üzərindəki hakimiyyətlərini itirmişdilər. Xilafətin zəifləməsindən istifadə edən İshaq, görünür, xürrəmilər hərəkatının lap başlanğıcında digər yerli valilər kimi Xilafətdən təcrid olunmağa çalışmışdı. Buradan belə nəticə çıxarıq ki, II Ərminiyyədə heç də hər zaman Abbasi xəlifələri tərəfindən təyin olunan valilərin sözü keçməmişdir (əl-Yəqubi, 2005, s 172; Vəlixanlı, 2016, s 258-259). Bəlazurinin məlumatlarına əsasən Əməvilərin mövlası İshakın xəlifə əl-Mötəsim dövründə üsyan qaldıraraq, Cüzranı ələ keçirdiyini yaza bilərik (əl-Bəlazuri, 2013, s 241-242).

Xəlifə əl-Müstəinin (862-866) dövründə Ərminiyyədə vəziyyət pis olaraq qalırdı. Xəlifə Əli bin Yəhya əl-Ərminini Ərminiyyəyə vali təyin edir. Sonra vali Mesopotamiya sərhədinə yaxın bir əraziyə yollanır. Bu zaman Rum (Bizans) hücum etmiş və İslam ölkələrinin içərlərinə qədər irəliləmişdi. Həmin yerlərin əhalisi Əli bin Yəhyaya qoşuluraraq Bizans üzərinə hücumla keçirlər. Şiddətli döyüşdə Əli öldürülür və rumlular onun cəsədini götürürlər. Yəqubinin təsvir etdiyi bu qeydlərdən belə başa düşə bilərik ki, Ərminiyyə valisi nəinki daxili çəkişmələrdə, hətta xarici hücumlarda belə iştirak etmişdir (əl-Yəqubi, 2005, s 156).

Bizansla müharibəyə başı qarışmış Xilafətin Qafqazdakı hadisələrə lazımi diqqət yetirməməsi ərəb Ərminiyyəsi vilayətinin faktiki olaraq ləğv edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu vilayətin şərq hissəsindəki I və II Ərminiyyə bölgələri tərkibindəki Şimali Azərbaycan torpaqları mənşəcə ərəb olan Məzyədilərin əlinə keçdi. IX əsrin ortalarında xəlifə əl-Vasiqin şimal vilayətlərinin hakimi təyin etdiyi Məhəmməd bin Xalid Arranda, Heysəm və Yəzid isə Şirvanda və Layzanda mərkəzi hakimiyyətin tabeliyindən çıxmaq istədilər (Vəlixanlı, 1993, s 58).

Məhəmməd bin Xalidin ölümündən sonra qardaşı Heysəm bin Xalid Şirvanın hakimi olur. Şirvanşahlar Xilafətin inzibati bölgüsünə görə Şirvanın daxil olduğu Azərbaycan və Ərminiyyə valisinə tabe idilər. Bəlazuri, Yəqubi və əl-Kufinin məlumatına əsasən deyə bilərik ki, Şirvanın ilk istilasını dövründən IX əsrin birinci yarısındanək ərəblər Şirvanşahları xəlifəyə xərac verən və onun xəzərlərə qarşı yürüşlərində iştirak edən vassallar kimi hakimiyyətdə saxlamışdılar. Xəlifə Mütəvəkkilin 861-ci ildə ölümündən sonra Xilafətdə baş vermiş iğtişaşdan istifadə edən Heysəm özünü müstəqil elan edir və Şirvanşah titulu qəbul edir. Ehtimal olunur ki, Heysəm bin Xalid ərəblərin təyin etdiyi Şirvanşahın hakimiyyətinə son qoymuşdu və ərəb mənşəli Məzyədilər sülaləsinin ilk müsəlman hakimi idi (Aşurbəyli, 2006, s 60, 78).

Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində mənşəcə türk olan Sacilər sülaləsinin banisi Azərbaycan hakimi Məhəmməd bin Əbu-s-Sac Azərbaycanın cənubunda Xilafətdən aslı olmayan Sacilər dövlətinin əsasını qoyur. Siyasi vəziyyətlə bağlı o, Xilafətdən tam təcrid olma bilmədi və bu səbəblə mərkəzin Cənubi Qafqazdakı dayağı olmaq yolunu tutdu, hətta 898-ci ildə, faktiki olaraq həmin dövrdə artıq mövcud olmayan, yalnız adı qalmış ərəb Ərminiyyəsi vilayətinin hakimi də təsdiq edildi (Vəlixanlı, 1993, s 58).

Burada müəllif ərəb Ərminiyyəsi dedikdə IV bölgüsünə uyğun əraziləri nəzərdə tutur. Həmin

bölgü isə olduqca böyük əraziləri əhatə edir. Bu isə, zənnimizcə, türk əsilli hökmdarın o zamanın şərtlərinə görə həm müstəqil dövlət qurub, onu öz əraziləri daxilində idarə etmə məharətini, həm də mövcud vəziyyətə görə xəlifənin istəyinə uyğun olaraq ərəb Ərminiyyəsi vilayətinə də hakimlik etmək kimi yüksək səviyyəli siyasi bacarığından xəbər verir.

Sacilər sülaləsinin ən görkəmli nümayəndəsi bütün Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid, müvəqqəti də olsa, müstəqil dövlət çərçivəsində birləşdirən Məhəmmədin qardaşı Yusif bin Əbu-s-Sac oldu. Bu böyük dövlətin ərazisində yerləşən və keçmiş ərəb Ərminiyyəsinə daxil olan Şirvan, Şəki, Xaçın, Sünik və başqa vilayətlərin hakimləri Sacilərə vergi verirdilər (Vəlixanlı, 1993, s. 58-59).

Məmmədəli Şəriflinin "IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri" əsərinə nəzər saldıqda IX-X əsrlərdə "Ermənistanda" hakimiyyətdə olan iki qüvvətli naxarar nəslini olduğunu yazır (Naxarar - IV-VIII əsrlərdə Qafqaz Albaniyasında dünyəvi feodal) (Şərifli, 2013, s. 117; Zeynalov, 2006, s. 148). Sovet dövründə yazılan bu əsərdə Yusifin bu iki sülalə arasında (Baqratuni və Arsruni) Arsruniləri müdafiə etdiyini qeyd edir. Şəriflinin "Ermənistan" yazarkən haraları nəzərdə tutduğuna fikir verdikdə, I Smbat Baqratunun hakimliyində olan Şərqi Anadolu mülkləri ilə birgə Lori ətrafını və Arsrunilərin idarəçiliyində olan Vaspurakan knyazlığını bildirmək istədiyini görürük (Mustafayev, s. 7; Şərifli, 2013, s. 118; Sekman, 2025, s. 48).

Vaspurakan knyazlığının tarixi-coğrafi ərazisi haqqında geniş və sistemli məlumatları nəzərdən keçirdikdə Bəlazurinin yazdığına əsasən Busfurracan adı ilə III Ərminiyyəyə daxil olduğunu müşahidə edirik (El-Bəlazuri, 2013, s. 225). Xilafət üsul-idarəsinin yaratdığı süni inzibati bölgülərdən biri olan və əsas inzibati şəhəri Nəşavə-Naxçıvan sayılan Ərəb əl-Busfurrucanı vilayətindən fərqli olaraq tarixi Vaspurakan vilayəti ərazisi əslində Van gölündən cənub-şərqdə yerləşirdi, əsas inzibati mərkəzi də Van şəhəri idi. Mənbələri müqayisəli şəkildə tədqiq edərkən, istər Ərəb əl-Busfurrucanının, istərsə də Ərəb Ərminiyyəsinin işğalın gedişi prosesində süni şəkildə yarandığını, bu adda olan ərəblərəqədərki inzibati ərazilərin - Ərminiyyə və Vaspurakanın, ərəb dövrü Ərminiyyə və əl-Busfurrucanı ilə üst-üstə düşmədiklərini, Naxçıvanın adı çəkilən sonuncu vilayətin tərkibinə yalnız işğalın gedişi prosesində qatıldığını, müasir erməni müəlliflərinin iddiasına rəğmən bu şəhərin erməni vilayəti Vaspurakanla heç bir əlaqəsi olmadığını, onun IX əsr ərəb müəllifləri tərəfindən aid edildiyi Ərəb əl-Busfurrucanı vilayətinin Van gölünün cənub-şərq sahillərini əhatə edən erməni Vaspurakan vilayəti hüduqlarından xeyli uzaqda yerləşdiyini görürük (Vəlixanlı, 2005, s. 13).

Ehtimal ki, Van gölünün cənub-şərq sahillərində yerləşən Vaspurakan knyazlığı xristian idarəçiliyində olduğundan sovet dövrü tarixçilərimiz bu əraziləri də "Ermənistan" kimi yazırlar. Ümumiyyətlə, sovet dövrü tədqiqatçılarımız, ermənilərin yaşadıkları əraziləri (I Smbatın Şərqi Anadolu mülkləri də daxildir) və kiçik xristian knyazlıqlarını "Ermənistan" kimi qələmə verdiyini müşahidə edirik.

Tarixçi Ziya Bünyadov X əsin əvvəllərində baş verən hadisələri yazarkən, xilafət taxtına çıxan əl-Müqtədirin (908) Yusif bin Əbu-s-Sacı Marağa hakimi və Azərbaycan canşini vəzifəsinə təyin ediyini bildirir. Daha sonra isə Yusifi Azərbaycan və Ermənistan canşini kimi qələmə verən müəllif I Smbatın onun hakimiyyətini tanımaq istəmədiyini və bu barədə xəlifəyə məktubla müraciət etdiyini də vurğulayır (Bünyadov, 2007, s. 234-235). Buradan da görürük ki, Ziya Bünyadov və Məmmədəli Şərifli kimi görkəmli tarixçilərimiz sovet dövrünün tələblərinə uyğun olaraq tarixi Ərminiyyə torpaqlarında vaxt olan hadisələrdən bəhs edərkən Ermənistan ifadəsini işlədirlər.

I Smbatın xəlifə ilə separat danışıqlarına getməsi, xəlifəni Yusifə qarşı qaldırması 908 və 913-cü illərdə Yusifi onun üzərinə yürüşə keçməyə məcbur etmişdi. Nəticə olaraq, Şərqi Anadolu qəti

olaraq Sacilərin tabeliyinə keçir və 914-cü ildə I Smbat Dəbildə dar ağacından asılır. Bundan sonra Sacilər sülaləsinin rəhbərliyi altındakı Azərbaycan dövlətinin ərazisi qərbdə Ani və Dəbil şəhərlərindən şərqə Xəzər dənizinədək, cənubda Zəncandan şimalda Dərbəndədək uzanırdı (Mustafayev, s. 7; Bünyadov, 2007, s. 235-237).

Nəticə

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, Ərminiyyə adlı tarixi-coğrafi bölgənin yerli əhalisi günümüzdə “erməni” adlandırılan etnosla eyniləşdirilə bilməz və bu ümumi ismin mənşəyinin müasir ermənilərlə birbaşa əlaqəsi olmadığı müvafiq mənbələr əsasında əsaslandırılmışdır. Ərəb xilafəti dövründə Ərminiyyənin inzibati idarəçiliyində xəlifələr tərəfindən təyin edilən valilər mühüm rol oynamışdır. IX əsr Ərminiyyə üçün böyük siyasi və sosial dəyişikliklər dövrü olmuşdu. Bu dövrdə bölgə rəsmi olaraq Abbasilər xilafətinin tərkibində olsa da, feodal ailələrinin güclənməsi ilə siyasi hakimiyyət tədricən mərkəzdən regionlara keçməyə başlamışdı. IX əsrin ikinci yarısından etibarən, bölgədə mərkəzdənqaçma meyillərinin güclənməsinin nəticəsi kimi tarixi Azərbaycan torpaqlarında müstəqil dövlətçilik ənənəsi dirçəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, R. (2017). Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi. Turxan. Bakı. 342 s.
2. Aşurbəyli, S.(2006). Şirvanşahlar dövləti. Əbilov, Zeynalov və oğulları Nəşriyyat Poliqrafiya Evinin mətbəəsi. Bakı. 323 s.
3. Azərbaycan tarixi, Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. (1993). Bakı, Elm, 284 s.
4. Azərbaycan tarixi VII cildə. II cild. (2007). Bakı, Elm. 491 s.
5. Bünyadov, Z. (2007). Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Şərq-Qərb, Bakı. 424 s.
6. Əl-Kufi. (1995). Kitab əl-fütuḥ. Fəthlər kitabı. Tərcümə: Ziya Bünyadov. Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı. 80 s.
7. Əl-Yəqubi. (2005). Kitab əl-Buldən. Ölkələrin kitabı. Tərcümə: Sevdə Süleymanova. Orta əsr mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Nurlan. Bakı. 242 s.
8. Hacıyev, İ. (2012). Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Əcəmi NPM. Naxçıvan. 193 s.
9. İbn-əl-əsir, İ. (1959). Əl-kamil fi-t-tarix. Müəmməl tarix. Tərcümə: M. Əfəndizadə. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı. 215 s.
10. Qaziyev, Y. (2009). Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Nəşriyyatı. № 10. Nurlar NPM. Bakı. 175 s.
11. Mahmudov, Y. (2017). Real Tarix və “Böyük Ermənistan” uydurması. AMEA, Tarix İnstitutu. Bakı. 143 s.
12. Mahmudov, Y. (2005). Şükürov Kərim. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Təhsil nəşriyyatı. Bakı. 377 s.
13. Məmmədov, T. (2006). Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, Təhsil nəşriyyat 399 s.
14. Məmmədova, F. (1993). Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 262 s.
15. Mustafayev, R. Azərbaycan IX-XI əsrlərdə. <http://tarixinstitutu.az>. 16 s.
16. Piriye, V. (2006). Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, Müəllim nəşriyyatı. 83 s.

17. Şərifli, M. (2013). IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı. 398 s.
18. Vəlixanlı, N. (2016). Azərbaycan VII-XII əsrlərdə : tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı. 476 s.
19. Vəlixanlı, N. (1993). Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 153 s.
20. Vəlixanlı, N. (2005). Naxçıvan-ərəblərdən monqollaradək (VII-XII əsrlər). Bakı, Elm. 60 s.
21. Zeynalov, İ. (2006). İzahlı tarix terminləri lüğəti. Azərnəşr. Bakı. 284 s.
22. Ahundova, N. (2018). Arap hilafətinin idari sisteminde türkələr. (VIII-X yüzilyılın ortası). Matsis Matbaa Hizmetleri, İstanbul. 293 s.
23. El-Belazuri, A. (2013). Kitab Fütuh el-buldan – Ülkelerin Fetihleri. Tər. Mustafa Fayda. Siyer Yayınları. İstanbul. 634 s.
24. İbn Hurdazbih. (2008). Yollar ve Ülkeler kitabı. Tər. Murat Ağarı. Kitabevi 337. İstanbul. 198 s.
25. Sekman, Z. (2025). Selçuklu çağında gayrimüslimlere göre kendi ve öteki. (1040-1318). İstanbul. 207 s.
26. Al-Xamavi, Y. (1983). Mudjam Al-Buldan (Svedeniya ob Azerbaydjane). İzdatelstvo "Elm". Baku. 68 str.
27. Dyakonov, İqor Mixayloviç, (1956). İstoriya Midii ot drevneyşix vremen do konça IV veka do n.e. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR. Moskva. Leninqrad. 489 str.
28. Dyakonov, İqor Mixayloviç. (1981). Malaya Aziya i Armeniya okolo 600 q. Do n.e. i severnie poxodi vavilonskix çarey. Vestnik drevney istorii. № 2. 64 str.
29. Dyakonov, İqor Mixayloviç. (1968). Predistoriya armyanckoqo naroda. İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR. Erevan. 180 str.
30. Çavçavadze, İ. (1902). Armyanskiye uçeniye i vopiyuşiyeye kamni. Tiflis. 124 str.
31. Cartwright, M. (2018). Hayasa-Azzi. World History Encyclopedia.
32. Claudius Ptolemy. (1991). *The geography* (E. L. Stevenson, Trans. & Ed.; J. Fischer, Introduction). Dover Publications. New York. 286 p.
33. Mammadova, F. (2021). Caucasian Albania and Albanians. "Mutarjim" Publishing-Polygraphic Centre. Baku. 511 page.
34. The History of al-Tabari. (1989). Volume XXX The Abbasid Caliphate in Equilibrium. The Caliphates of Musa al-Hadi and Harun al-Rashid A.D. 785-809. State University of New York. 365 page.
35. Pasdermadjian, H. (1949). Histoire De L'armenie. Paris. 486 p.
36. Klaudios Ptolemaios. (2006). Handbuch der Geographie: Griechisch-Deutsch. 2. Teil: Buch 5-8 und Indices. Herausgegeben von Alfred Stükelberger und Gerd Graßhoff. Schwabe Verlag. Basel. 1018 s.

Daxil oldu: 25.02.2026

Qəbul edildi: 28.04.2026